Kónya Annamária

A Tiszáninneni református egyházkerület megalakulása és igazgatása[1]

Abstract: The Formation and Administration of the Reformed Church District of Tiszáninnen. The formation of the Reformed Church District of Tiszáninnen was completed in the last quarter of the sixteenth century, after which a relatively peaceful period of development began. Four seniorates were established: Borsod, Zemplén, Ung, and Abaúj-Gömör. Although these seniorates bore the names of the counties, their territorial boundaries did not fully coincide with them. The market towns of the region became important centres of the Reformed Church, with Sárospatak occupying a leading position.

The church district had several distinctive features. For almost two centuries, the seniorates cooperated on the basis of a loose association, without a supreme administrative office-holder, that is, without a superintendent. The authority of the bishop or superintendent was exercised collectively by the senior pastors. Another distinctive feature of the Reformed Church District of Tiszáninnen was its coexistence with Lutheran congregations in Zemplén county. A Reformed–Lutheran union was formed in 1597 and lasted for more than half a century. Its essence was that the approximately twenty Lutheran congregations existing within the territory of the Zemplén seniorate came under the administration of the Reformed seniorate until 1663.

A third distinctive element in the development of the Tiszáninnen district was the appearance of Antitrinitarian teachings, especially in the territory of the Ung seniorate, although this influenced the religious development of the region only for a short time. A more radical change in the development of the church district was brought about by the Resolutio Carolina in 1734, which compelled the senior pastors of Tiszáninnen to elect a bishop. The first bishop of the Reformed Church District of Tiszáninnen was Sámuel Szentgyörgyi, minister of Rimaszombat.

Keywords: church district; seniorate; union; Antitrinitarianism; Tiszáninnen

[1] A tanulmány a VEGA 1/0669/24 17. storočie – „storočie mierov“ projekt keretében jelent meg.

A megalakult református egyház igazgatási felosztása kisebb-nagyobb mértékig a középkori katolikus egyház területi szervezetét másolta. Az új egyházigazgatási egységek megalakulását viszont több más okok is befolyásolták. Az egyházigazgatási egységek terjedelme és határai az országban való politikai hatalomtól is nagyban függtek, hiszen ez Magyarországon a 16-17. század idejében háromfajta volt (Habsburg, erdélyi, török). Gyakran előfordultak olyan esetek, hogy az egyházkerület esperessége egy másik hatalom területére eset, ezért a jobb igazgatás érdekében az adott terület egyházkerületéhez lett csatolva. Az egyházigazgatási egységek határai a tulajdonjogi vagy a vallási viszonyok (a földesúr vallásától függően) alakulásával is változhattak. Még mélyebb változás ment végbe az ország azon területein, ahol megmaradt a katolikus egyház.

A református egyház területi szervezete a 16. század végén alakult ki, de egyes területeken csak a 17. század elején, amikor ott is a zsinatokon elfogadták a helvét hitvallást. Minden gyülekezet, mely csatlakozott az egyik vagy másik konfesszióhoz, az egyes egyházigazgatási szervezett részévé lett.[2] Majdnem párhuzamosan alakultak a református egyház igazgatási egységei az ország keleti részeiben, tehát a Tiszántúl és Tiszáninnen területén.

A Tiszántúli református egyházkerület, melyet 14 esperesség alkotott,[3] az ország legnagyobb és legnépesebb egyház igazgatási egysége lett. Az erdélyi püspökségben található valamikori tasnádi egyetemes vikariátus a váradi, csanádi püspökséggel és az egri és váci püspökség részeinek egyesítésével jött létre. Így alakult meg 1559 évében a Debrecen-váradi (a régebbi irodalomban mint Kalmáncsehi egyházkerület is nevezték) egyházkerület. A területén az 1562-es Debreceni hitvallás volt elfogadva. Az egyházkerület hivatalosan 1567-ben alakult, mikor is a debreceni zsinaton elfogadták a II. Helvét hitvallást és a 74 cikkből álló törvénykönyvet, melyet később az úgynevezett„*Articuli maiores*" néven ismerünk. Emellett az egyházkerület igazgatásában a kissé módosított törvénykönyvet, az „*Articuli minores*"-t használták később.[4] A Tiszántúli református egyházkerület a magyar református egyház legtömörebb igazgatási egységévé vált, és a politikai vezetés szempontjából a területének nagy része az Erdélyi fejedelemséghez, illetve a Partiumhoz tartozott.[5]

Az ország nyugati részében, mely az egykori esztergomi érsekség területét alkotta, a Felső-dunamelléki református egyházkerület jött létre (valamikor mint samarjai, komáromi vagy csallóköz-mátyusföldi van nevezve). Alsó-Magyarország és Észak-Dunántúl, Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Győr, Komárom, Esztergom és Moson vármegyék területén terült el. Az egyházkerület megalakulása az 1592-ben tartott galántai zsinatra

[2] Magyarországon olyan esetek is kialakultak a 16-17. század folyamán, mikor a lutheránus gyülekezetek a református egyházigazgatásába tartoztak, vagy ellenkezőleg. Ilyenkor uniók jöttek létre. Közelebb erről: Kónyová – Kónya 2010: 180–187.

[3] Zoványi – Ladányi 1977

[4] A nagyváradi zsinat után, 1577-ben Kovács Gönczi György módosította „De disciplina Ecclesiastica seu gubernationis ecclesiasticae legitima forma" néven, és ugyanabban az évben Wittenbergben ki lett nyomtatva. Révész 1938: 185.

[5] Révész 1938

vezethető vissza, mikor is püspököt-szuperintendenst választottak, aki viszont egészen 1613-ig az evangélikus gyülekezetek püspöke is volt. Az egyházkerület egészen 1619-ig a Tiszáninneni református egyházkerület törvénykönyvét használta, azután sajátját is megalkotta. Csak az elfogadása után, 1623-ban a komjáti zsinaton alakult meg jogszerűen a Felső-dunamelléki református egyházkerület, eleinte 5, aztán 8 esperességgel. A Carolina Resolutio után, 1736-ban a Dunántúli református egyházkerület része lett.

A győri és a veszprémi püspökség területén, mely Somogy, Zala, Vas, Veszprém, Győr, Sopron vármegyéket foglalta magába, 1591-ben a csepregi zsinat alkalmával megalakult a Dunántúli református egyházkerület. Mivel Dunántúlon egészen Beythe István püspök működésének végéig, 1612-ig az evangélikusok fenn tudták tartani a vallási egységet, a reformátusok csak azután választottak maguknak külön püspököt is. A Dunántúli református egyházkerület első szuperintendense Pathai István lett. Néhány évvel később az egyházkerület területének változására került sor. 1629-ben néhány a török hatalom által uralt terület az igazgatás könnyítése céljából a dunántúlihoz lett csatolva.[6]

Az Alsó-dunamelléki református egyházkerület az oszmán hatalmi térségben, a kalocsai érsekség pécsi és váci püspökségének területén alakult ki. 1608 évében két egyházkerületre osztódott szét: baranyaira 4, illetve 5 esperességgel és ráckeveire (pataira, pestire) 5 esperességgel. Ismét egyesültek 1734-ben. A már említett Carolina Resolutio értelmében az addigi református egyházkerületek száma négyre lett csökkentve: Tiszántúli, Tiszáninneni, Dunántúli és Dunamelléki.[7]

Az egyházkerületek megalakulásának folyamatában legtöbbször két irat lett elfogadva: hitvallás és törvénykönyv. A hitvallások az egyház teológiai tanítását foglalták magukba, míg a törvénykönyvek az egyház igazgatására, kormányzására szolgáltak. Az iratok tanulmányozásából kiderül, hogy míg a dogmatika kérdéseiben a svájci reformátorok tanítása szolgált példaként, a törvénykönyvek a lutheri egyház igazgatását vették át.[8] Révész Imre ezt írja erről: *„...tudatosan nem vállalták, illetőleg nem tekintették a magyar viszonyok közt alkalmazhatónak a kálvin-bézai elgondolást* és *gyakorlatot, mely* ép *a 60-as* évek *elejétől már egész nyugat Európában (németbirodalmi* és *svájcinémet területeket kivéve) meggyökerezésnek indult volt református talajon."*[9] Révész ennek fő okait a magyarországi társadalmi és politikai helyzetben látta, mely sokkal jobban hasonlított a német birodalmira, mint a svájci modellre. A Kálvin által preferált demokratikus formákat az egyházigazgatásban vagy az ő viszonyát a világi hatalomhoz nem

[6] Bíró – Szilágyi – Bucsay – Varga 1995: 195.

[7] Erdélynek egészen a 19. század közepéig saját egyházigazgatása volt.

[8] Itt inkább a Magyarországon meghonosodott lutheri egyházigazgatásra vonatkoztatva, mely a német modelltől egyes részleteiben különbözött. Magyarországon egyik protestáns egyházban sem tudott a világi hatalom olyan erős hatást elérni, mint a Német-római Császárságban. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a magyarországi reformációban nem volt a világi hatalomnak része, de inkább másodlagos szerepet játszott. A hazai feltételekben sokkal nagyobb feladata volt a prédikátoroknak és zsinatoknak. Ez az egyik oka, hogy Magyarországon korán zsinatok voltak összehívva, és a püspöki, illetve szuperintendensi állás be lett vezetve. Révész 1938: 192.

[9] Révész 1938: 188.

lehetett abban az időben megfelelő módon a magyarországi viszonyokra alkalmazni. Az Alföld területén hiányoztak a szabad királyi városok, de az alsó- és felső-magyarországi városok (ahol a kálvinizmusnak amúgy sem volt erős pozíciója) sem lehettek összehasonlítva a svájci városokkal (és egyáltalán nem a németalföldiekkel). Bucsay Mihály szerint pont ez a lutheri és kálvinista egyházban lévő hasonlóság tette lehetővé azoknak elszakadását egymástól.[10]

A református egyházban a legmagasabb pozíciót a szuperintendens, illetve az akkori forrásokban püspök töltötte be.[11] Ő állt a legnagyobb egyházigazgatási egység, az egyházkerület (szuperintendencia) élén. Az egyházmegye kormányzása az egyetemes zsinat feladata volt, mely az egyházi élet minden mozzanatát irányította, hitvallásokat, törvénykönyveket adott ki, iskolákat igazgatott, papokat iktatott be. A fegyelmi kérdésekben és házassági ügyekben a legmagasabb törvényhatóságot képezte. A püspök választó és felügyelő hatáskört gyakorolt.[12] A szuperintendens kötelességei közé és hatáskörébe a gyülekezetek látogatása tartozott (generalis visitatio), az esperesek felügyelete és természetesen minden olyan ügy, amely az egyházat érintette. A lelkészek, tanítók es esperesek legmagasabb fegyelmezési szerve volt, döntött a házassági ügyekben. Maga a szuperintendens az egyetemi zsinaton kívül a neki alárendelt személyeknek, espereseknek és kisebb tanácsnak, mely esperesekből és néhány prédikátorból állt, volt köteles számot adni. Ott, ahol nem jött létre egyházkerület a szó valós értelmében (Tiszáninnen), az esperesek gyakorolták a szuperintendensi jogokat.

Alacsonyabb egyházi tisztséget az esperes (archidiakonus) képviselt, aki a területileg kisebb egyházigazgatási egységet, az esperességet (egyházmegyét) igazgatta. Az esperes kötelességeihez a gyülekezetek látogatása, az esperességet alkotó gyülekezetek vallási életének, az egyház anyagi hátterének felügyelete, a hívek és a lelkészek, tanítók morális viselkedésének ellenőrzése tartozott. Számukra az elsődleges (egyházi) bíróságot is képezte. Irányította a lelkészi helyek betöltését, házassági ügyekben döntött. A bírósági és egyéb dolgok rendezésében egy tanács (a presbitériumok elődje), később a kis tanács segített neki. Az esperes elsődleges kötelességei közé a zsinatokon való részvétel tartozott. Ezek évenkénti, félévenkénti időszakokban voltak összehívva, és az espereseken kívül az adott esperesség lelkészei, tanítói, teológusdiákok vettek részt rajta.

Az egyház szervezett legkisebb, illetve alapelemét a gyülekezet alkotta, melynek élén a prédikátor állt. Viszont a mai helyzettől eltérően a gyülekezetekben nem működtek a presbitériumok,[13] melynek választott tagjai a lelkészt segítették a gyülekezet

[10] Bíró – Szilágyi – Bucsay – Varga 1995: 73.

[11] A szuperintendens megnevezés már a középkori egyházi terminológiában is szerepelt. Olyan egyházi személyt jelentett, akit az uralkodó élete végéig az egyházigazgatási egység kormányzására nevezett ki. A szuperintendens feladata volt a többi egyházi személyek felügyelete, a gyülekezetek ellenőrzése és hasonló dolgok. Habár a szuperintendens hatásköre megegyezett a püspökével, a reformáció idején inkább ezt használták, hogy ne emlékeztessen a régi, katolikus egyházra.

[12] Erdélyben és a Tiszántúlon (Partiumban) a szuperintendensi választás eredményét a fejedelemnek jóvá kellett hagyni.

[13] A presbitériumnak két jelentése van. Az első egy olyan testület megnevezését jelenti, mely a református

kormányzásában és anyagi fenntartásában.[14] A reformáció idején ezek a hatáskörök a földesúri joghoz tartoztak, ezáltal nagyrészben a földesúrtól függött a prédikátor működése is. A gyülekezett rendes és problémamentes fejlődése pont a földesúr és prédikátor közti jó viszonyon alapult. A lelkészi helyek elfoglalásánál viszont általános szokásnak számított erővel rákényszeríteni a gyülekezetre a prédikátort. A praxisba be lett vezetve az egyéves próbaidő, mely alatt nem lehetett a prédikátort elbocsátani, de az év elteltével a gyülekezett szabadon dönthetett a prédikátor marasztásáról vagy elbocsátásáról. A lelkész általános kötelességein felül a 16. században még az egyházi anyakönyvek vezetése is a feladatköréhez tartozott. Ezekhez a kötelességekhez a 18. században még csatlakozott a házasságokról és temetésekről való feljegyzések vezetése is.[15] A prédikátornak kisebb, leginkább morális jellegű kihágások esetén diszciplináris hatásköre is volt, pl. a hívek előtti megrovás, büntetés fizettetése, exkommunikáció, tehát az istentiszteletek látogatásától való eltiltás és hasonlók. Maguknak a prédikátoroknak is nagy morális és teológiai követelményeknek kellett megfelelni. Nekik is pontosan előírt viselkedés és öltözési mód, családi élet volt megszabva. Ezek megszegése esetén ők is legtöbbször pénzbüntetésre voltak ítélve. A svájci modelltől eltérően a magyar református egyházban hiányzott a konzisztórium intézménye (ez csak Erdélyben alakult ki), melynek leginkább az etika és morál terén volt bírói hatásköre.

A Tiszáninneni református egyház területi igazgatásának kialakulása

A 60-as években az összes nehézség leküzdése után befejeződhetett a tiszáninneni területek helvét gyülekezetei területi igazgatásának kialakulása. Eleinte a területen létező lutheri gyülekezeteket az öt szabad királyi város esperességének papjai igazgatták. A két reformációs irányzat végleges elkülönülése után, a 60-as évek első felében ez már elképzelhetetlen volt. Az első területi, illetve egyházigazgatási egységek még a század

egyházban a lelkészek közül kiválasztotta az esperest. A másik értelmében a gyülekezeti tagokból választott „önkormányzat", mely a prédikátorral a gyülekezetet kormányozta. Ilyenfajta presbitériumok a 17. század folyamán jöttek létre elsődlegesen ott, ahol a világi hatalom nem volt református (városi tanács, földesúr), tehát a hívek maguk közül választottak presbitériumi tagokat. Az első presbitérium 1617-ben alakult Pápán Pálfi Kanizsai János közbenjárásával, melynek 12 tagja volt. 1630-tól a pápai zsinat kötelességgé tette minden gyülekezetnek a presbitérium alapítását. Az ország keleti részeiben az ilyen igyekezeteket Lorántffy Zsuzsanna támogatta. Míg az ország nyugati részén (feltehetően a rekatolizáció erősödése folytán) a presbitériumok bevezetése problémamentesen ment végbe, a többi országrészekben hosszú viták előzték meg, és a folyamat sokkal tovább elhúzódott. Habár 1646-ban az ún. nemzeti zsinat Szatmárban a presbitériumok bevezetését jóváhagyta, a valóságban csak nagyon lassan lett a döntés megvalósítva. Bíró – Szilágyi – Bucsay – Varga 1995: 143; Zoványi – Ladányi 1977: 487.

[14] Bíró – Szilágyi – Bucsay – Varga 1995: 73.

[15] Révész 1938: 208.

elején alakultak meg. Borsod vármegye prédikátorai 1556-ban esperességet (tractus) alakítottak Mohi Ferenc szikszói prédikátorral az élen. 1559-ben Kopácsi István sárospataki pap vezetése alatt létrejött a zempléni esperesség. Kopácsinak 1564-ben el kellett távoznia a Perényi-birtokokról, ezért Pelsőcre ment, és ott ugyanabban az évben az első gömöri esperesnek lett megválasztva. Az abaúji esperesség első esperese 1564-ben a gönci prédikátor, Károlyi Gáspár lett.[16] Ez a három esperesség (borsodi, gömöri, abaúji) 1567-ben a tiszáninneni vármegyék nevében a debreceni zsinaton aláírta a II. Helvét hitvallást.[17]

Mivel Perényi Péter és fia, Gábor, illetve Alaghy János zempléni nemesek a lutheri reformációs tanok támogatói voltak, és mindent megtettek annak érdekében, hogy meggátolják a svájci tanítások terjedését birtokaikon, Zemplénben csak haláluk után tudott igazán szabadon és gyorsan terjedni a kálvini hit, illetve ekkor lettek megteremtve megalakulásának feltételei. 1567-ben Perényi és Alaghy meghaltak, és akkor megújulhatott a zempléni esperesség, Czeglédi Ferenc olaszliszkai prédikátorral az élén.[18] Szintén 1567-ben jött létre az ungi esperesség, melyet az ungvári pap, Egri Lukács igazgatott. Ő viszont hamarosan az antitrinitarizmus híve lett, ami néhány évre visszatartotta az egész vármegye betagolódását a református esperességekbe. Ez végül is 1574-ben, Egri halála után valósult meg.[19] Az új ungi esperes Szikszay Gergely lett.[20]

Tehát a 16. század harmadik negyedének végére létrejött a négy esperesség, amelyek a Tiszáninneni református egyházkerületet (szuperintendenciát) alkották Magyarországon. Az esperességei, melyek a vármegyék nevét viselték, nem voltak itt sem területileg azonosak azokkal. Az abaúji esperesség (valamikor mint kassa-völgyi) elsősorban Zemplén vármegye területébe hatolt be, és számos délen fekvő falu és mezőváros tartozott hozzá, továbbá pár gyülekezet Szabolcs és Torna, illetve kisszámú falu Sáros vármegyéből. A borsodi esperesség később borsod-gömör-kishontinak neveztetett, a vármegyéken kívül még kisebb territóriumokat foglal magába Abaúj, Torna, Zemplén és leginkább Heves vármegye területéből. Az ungi esperességhez több Bereg és Szatmár vármegyei református gyülekezet tartozott, sőt egyes időszakokban mélyen behatolt Felső- és Középső-Zemplén területébe is. A zempléni esperességbe több abaúji és néhány szabolcsi gyülekezet tartozott.[21]

A Tiszáninneni református egyházkerület egyes aspektusaiban eltért a többi lutheri és helvét egyház igazgatási területeitől. A legfeltűnőbb eltérés a felépítését és igazgatását érintette. Majdnem két évszázadig, egészen 1734-ig az esperességek szabad kötődésén alapult a legfelsőbb igazgató személy, a szuperintendens nélkül. A püspök vagy szuperintendens hatáskörét az esperesek gyakorolták. Ennek a ténynek több oka is lehetett. A régebbi irodalom az okokat elsősorban az egri püspök és uralkodó reakciójával

[16] Zoványi 1938: 54.
[17] Dienes (szerk.) 2001: 107.
[18] Zoványi 1938: 52.
[19] Miskolci Csulyak 2008: 437.
[20] Zoványi 1938:55.
[21] Dienes (szerk.) 2001: 431–432.

magyarázta. Valójában viszont ezeket más körülmények is befolyásolták. Első okként ezt maga a terület földrajzi elterjedése is okozhatta, mivel a magyar kálvinizmus perifériájához – beleértve a Magyar Királyságot és az Erdélyi Fejedelemséget – tartozott. Feltehetően ebben szerepet játszott a hosszú ideig húzódó konfliktus az egri püspökkel, mely bizonyára kiváltotta a református egyház ellenszenvét a püspöki hatalom iránt, úgyszintén maga a kerület kialakulásának folyamata, hiszen az esperesek az elejétől fogva olyan hatáskörrel rendelkeztek, melyet máshol csak a szuperintendens gyakorolhatott. Azok az egyházlátogatásokat végezték, papokat iktattak be, exkommunikáltak.[22] Tehát feltételezni lehet, hogy maguk az esperesek sem voltak igazán hajlandók kisebbíteni kompetenciáikat, és ebből az okból kifolyólag nem állt nekik sem érdekükben szuperintendenst választani. Tulajdonképpen az egyházkerület tudott a szuperintendens személye nélkül is „működni".

A Tiszáninneni református egyházkerület másik sajátossága az evangélikus gyülekezetekkel való együttélés volt Zemplén vármegyében, mely több mint fél évszázadig tartott. Ez az érdekes unió 1597-ben alakult meg a sátoraljaújhelyi zsinaton, mely eldöntötte, hogy a vármegye területén létező szlovák lutheránus gyülekezeteket (Varannó és Tapolymogyorós környéke) a varannói pap két vagy három másik szlovák evangélikus lelkésszel igazgassa. Egyben minden említett lelkész aláírta az ún. felső-magyarországi hitvallást. A zempléni evangélikusok első ilyen gondnoka – társesperese – Mednensky András lett.[23] A varannói társesperes hatáskörébe majdnem két tized gyülekezet tartozott, melyek a várostól északi és déli irányban feküdtek. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint ezek: Agyagos (f. Tótjesztreb és Mernyik), Mogyoróska (Feketepatak és Mihalkó), Tótizsép (f. Kvakóc és Tótkajnya), Sókút (f. Zamutó), Csáklyó (f. Vehéc a Komaróc) voltak. Hozzájuk még nagy valószínűséggel Nagydomása, Nagydobra, Szacsur és Szécspolyánka tartozott.[24] Természetesen hozzájuk kell számolni magát Varannót is leányegyházaival együtt: Hosszúmező, Csemernye, Szedliszke, Benkóc és Hencóc.

A református és evangélikus gyülekezetek egyesítése közös igazgatás alá egészen 1663-ig tartott, akkor a felső-magyarországi vidéki esperesség kezdeményezésére a zempléni evangélikus á. h. gyülekezetek annak részévé váltak, mely azóta mint a sároszempléni evangélikus á. h. egyház esperessége működött.[25] Az unió semmiképpen nem volt hitvallási, csak adminisztratív egyesítés. A létrejöttének okai máig sem teljesen tisztázottak; bizonyára ebben szerepet játszottak az illetékes gyülekezetek református földesurai, főleg a Báthoryak,[26] de maguk az evangélikus lelkészek is attól tarthattak, hogy kívül ne maradjanak mindkét egyházigazgatási egységen, és mivel egy kis szigetet alkottak a református többségben, valószínűleg az uniós megoldás lett számukra

[22] Dienes 2017: 154–156.

[23] Miskolci Csulyak 2008: 439.

[24] Kónya 2011: 50–52.

[25] Miskolci Csulyak 2008: 440.

[26] Ecsedi Báthory István országbíró erős református vallású volt, de egyben nagyon toleráns a más vallásokkal szemben, ez lehetett bizonyosan az oka a kezdeményezésének, mellyel a vallási intoleranciát, az esetleges konfliktusokat akarta kivédeni birtokain.

az akkori helyzetben a legmegfelelőbb.[27] Az unióban és a hozzá kapcsolódó vallási toleranciában bizonyosan egyedi dolognak számított a két reformációs irányzat álladó versengése, a békétlenségek az állandó hitvallási összetűzések idejében.

A református esperességek teológiai és szervezeti egységére nézve az unitarizmus jelentette a veszélyt, mely Lengyelországból, de leginkább a közeli Erdélyből terjedt, amely abban az időben már állami vallásként volt elismerve. Az antitrinitarizmus egyik legismertebb hirdetője az első ungi esperes, Egri Lukács volt, aki egy teljes évtizedre eltávolította az esperességet a helvét hittől.[28] A terjedő unitarizmus a református gyülekezetek számára két dolog miatt is nagyon veszélyes volt. Először is reálisnak mutatkozott egy esetleges „harmadik reformáció" és a helvét gyülekezetek áttérése az unitarizmushoz (úgy, mint Erdélyben), másrészt a református vezetés passzivitása egy esetleges állami hatalom beavatkozását kockáztatta, mivel az az unitáriusok ellen való harcban sokszor egységesen lépett fel a szakramentáriusok ellen is.[29] Ez oknál fogva a tiszáninneni szuperintendensek energikusan léptek fel a terjedő unitarizmus legcsekélyebb formái ellen is, és több kisebb zsinati tárgyalásnak lett ez a kérdés a fő témája. Egri mellett az unitarizmus irányzatához áttért Csanády Imre is, aki Kassán volt egy ideig pap. Az unitarizmus elleni harc vezető személyisége az abaúji esperes, Károlyi Gáspár lett.[30]

A 16. század utolsó negyedében tulajdonképpen befejeződött a Tiszáninneni református egyházkerület alakulásának folyamata, és a következő időszakban egy viszonylag békés fejlődés kezdődött. A felső-magyarországi mágnások és nemesség támogatásával fokozatosan kialakult az új egyházi szervezet. A terület mezővárosaiból a református egyház fontos központjai váltak, továbbra is Sárospatakkal az élen, mely vezető szerepét leginkább a dinamikusan fejlődő református kollégiumnak köszönhette.

A Tiszáninneni református egyházkerület területét Gömör, Kishont, Borsod, Heves, Abaúj, Torna, Zemplén, Ung és részben Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyék alkották. A volt egri püspökség területéből csak a délkeleti és északnyugati térségek lettek a Tiszántúli református egyházkerület részei, míg az északnyugati vármegyékben, a Szepességben és Sárosban az ágostai hitvallás maradt meg, minek folytán a lutheri egyház struktúrái megakadályozták a svájci reformáció nagyobb elterjedését a területen. Elsősorban az öt szabad királyi város és az azok által kormányzott esperesség, illetve a szepességi német lutheri gyülekezetek voltak a helvét irány nyugati irányban való terjedésének erős gátjai. Kivételnek csak Kassa városa és néhány sárosi gyülekezet számított. Ebben a térségben a svájci reformáció gondolatai a wittenbergi filipistákkal is támogatott kriptokálvinizmus formájában terjedtek.

A svájci reformáció a 16. század második felében lett domináns a tiszáninneni vármegyék területén. Csak a tizedjegyzékek alapján a század végén Abaúj és Torna

[27] Miskolci Csulyak 2008: 439; Dienes 2017: 212.
[28] Kathona 1971: 405–406.
[29] Ezt tanúsítják az 50-es és 60-as évek törvényei.
[30] Szabó 1984: 544–545.

vármegyében 102 parókiában, Borsod vármegyében 57 anyaegyházban, Gömör és Kishont vármegyében 30 parókiában, Ung vármegyében 30 anyaegyházban és Zemplén vármegyében 81 parókián működtek a református prédikátorok.[31] Ezek az adatok azonban hiányosak, és feltételezhető, hogy a református gyülekezetek száma annak idején már jóval magasabb volt.

Radikálisabb változást az egyházkerület fejlődésében csak a Resolutio Carolina hozott 1734-ben, mely négy református egyházkerületet ismert el, és kötelezővé tette a szuperintendensek választását. Ez rákényszerítette a tiszáninneni espereseket, hogy püspököt válasszanak. A Tiszáninneni református egyházkerület első püspökének Szentgyörgyi Sámuel rimaszombati lelkész lett megválasztva, szolgálati ideje tíz éven át tartott (1735–1745).[32]

Hivatkozott irodalom

Bíró Sándor – Szilágyi István – Bucsay Mihály – Varga Zoltán 1995: *A magyar református egyház története*. (Az Egyháztörténeti Tanszék kiadványai 1.) Az első kiadás változatlan utánnyomása. Sárospatak.

Dienes Dénes (szerk.) 2001: *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek: 16-17. század*. (Millenniumi magyar történelem.) Budapest.

Dienes Dénes 2017: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig.* Sárospatak.

Kathona Géza 1971: Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei. *Irodalomtörténeti Közlemények* (75.) 4. 403–425.

Kónya Péter 2011: Szlovák reformátusok a 17-18. században. *Sárospataki Füzetek* (15.) 4. 39–52.

Kónyová Annamária – Kónya Peter 2010: *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. - 18. storočí*. Prešov.

Miskolci Csulyak István 2008: *Zempléni vizitációk: 1629-1671; Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*. (Acta patakina 21.) Sárospatak.

Révész Imre 1938: *Magyar református egyháztörténet 1520-1608*. Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen.

Szabó András 1984: Egri Lukács „megtérése": Az antitrinitanizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574. *Irodalomtörténeti Közlemények* (88.) 5–6. 543–557.

Zoványi Jenő 1929: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. In: Zsinka Ferenc (szerk.): *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. 12. Budapest, 7–141.

[31] Zoványi 1929.

[32] Dienes 2017: 463–464.

Zoványi Jenő 1938: Tiszáninneni református superintendens seniorok. *Teológiai Szemle* (1938.) 1-2. 52–56.
Zoványi Jenő – Ladányi Sándor 1977: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiadás. Budapest.